

رحل‌های موزه آستان قدس رضوی

نشانه‌هایی از برگزاری مراسم آیینی قرائت قرآن کریم
در حرم مطهر امام رضا علیه السلام

حشمت کفیلی*

چکیده:

قرآن، کتاب آسمانی مسلمانان، همیشه در جوامع اسلامی گرمای داشته شده و به عنوان محور زندگی آنان نقش مهمی ایفا کرده است. توجه مسلمانان به این کلام الهی موجب شده در کنار کاربرد تعالیم آن در زندگی‌شان زیباترین و ظریف‌ترین جلوه‌های روحی خود را در هنرهای مرتبط با قرآن متمرکز سازند. توجه به نگارش قرآن و تکامل خط و خوشنویسی، در سایه کتابت آن، خلق آرایه‌های تزئینی و ایجاد جلوه‌های ویژه برای برجسته ساختن پیام‌های الهی، قرائت آهنگین با نوایی روح‌افزا که از جان حافظان و قاریان برمی‌خیزد، همه حاکی از ارتباط معنوی انسان با کلام الهی است.

اهمیت نگهداری قرآن و پرهیز از قرار دادن کتاب آسمانی مسلمانان بر زمین، منجر به خلق یک اثر هنری بی‌نظیر و هوشمندانه به نام رحل در جوامع اسلامی شده است. از این روست که هنرمندی، کتیبه شعری بدین مضمون بر یک رحل می‌نگارد:

جای قرآن ز قدر بر رحل است دوستدار کلام حق اهل است

بررسی و مطالعه مجموعه‌ای ارزشمند از انواع رحل در موزه و خزانه آستان قدس رضوی، نشان می‌دهد این ابزار به دلیل هم‌جواری با قرآن و کتاب در فرهنگ ایرانی و اسلامی از ارزش معنوی ویژه‌ای برخوردار شده است. این آثار نه تنها با شیوه‌های متداول هنری در هر دوره تاریخی آراسته شده بلکه آرایش و مصالح به‌کار رفته در آن نشان از محل خلق اثر دارد.

این پژوهش با بررسی میدانی ویژگی‌های ظاهری و هنری رحل‌های موجود در موزه و مطالعه کتیبه‌های نقش شده بر آن‌ها، همچنین منابع و اسناد موجود در ارتباط با رحل‌ها انجام گرفته و نشان‌دهنده حضور مسلمانان از سراسر سرزمین‌های اسلامی در حرم امام رضا علیه السلام و وقف این آثار برای استفاده در هنگام قرائت قرآن کریم است. این آثار به شیوه‌های معرق، منبت و خاتم‌کاری، فلزکوبی و نقاشی، تذهیب و لاک و آینه‌کاری تزیین شده‌اند و انواع کتیبه‌های نقش شده بر آن شامل کتیبه وقف، نام سازنده، بانی، واقف و تاریخ ساخت یا وقف اثر است.

کلیدواژه‌ها: رحل، قرآن کریم، عاج‌کاری، معرق، منبت و موزه آستان قدس رضوی.

* کارشناس پژوهش اسناد و موزه آستان قدس رضوی

kafil.h1963@gmail.com

با همکاری معصومه سادات حسینی، کارشناس ارشد باستان‌شناسی.

مقدمه

یکی از آیین‌های مهم در حرم مطهر تلاوت قرآن کریم است. این آیین اس‌زشمند با سابقه‌ای کهن، موجب شده قدیمی‌ترین تاریخ وقف نیز بر یک نسخه قرآن خطی ثبت شود. این قرآن که در تاریخ ۳۲۷ هجری کتابت شده، توسط کشواد بن املاس در تاریخ ۳۲۹ هجری وقف روضه منوره شده است.^۱ محمد کاظم امام در مشهد طوس^۲ به نقل از یکی از متولیان آستانه به نام ابونصر المقری می‌نویسد: «یک تن از شیعیان و مخلصین آل البیت به مشهد طوس رفت و شب در مشهد مبارک به قصد عبادت همانند و خادم آستانه شب هنگام در روضه مبارکه را از بیرون بر روی او ببست و به خانه خود در نوغان رفت و او می‌گوید من مشغول عبادت شدم و در بالای سر مبارک ابوالحسن علی بن موسی (ع) به تلاوت قرآن مشغول شدم...». فضل الله بن روزبهان در مهمان‌نامه بخارا در مورد قرآن خواندن حقاظ در مرقد مشهد می‌نویسد: چون قرآن خواندن در پایین قبر مکروه است حقاظ باید بیرون قرآن بخوانند.^۳

ایجاد رواق دارالحقاظ و حضور حقاظ قرآن کریم در حرم مطهر، وجود اصطلاحات «صدراالقراء»، «سلطان‌القراء» و «صدراالحقاظ» در اسناد دوره صفوی،^۴ همچنین موقوفه‌هایی که برای تلاوت قرآن در طی سده‌های گذشته تعیین می‌شده، تأکیدی بر اهمیت این آیین است. محمد کاظم امام در مورد بنای دارالحقاظ می‌نویسد: «از قدیم حقاظ قرآن در این مکان رحلهای گرانهای نفیس گذاشته و به تلاوت قرآن می‌پرداخته‌اند. قرائت قرآن در همان عهدی که حضرت در این مکان شریف مدفون شد معمول و دایر گردیده است.» وی همچنین می‌نویسد پیش از بنای دارالحقاظ و دیگر رواق‌های اطراف مرقد مطهر، معمولاً مؤمنان در داخل روضه مبارکه و در گرداگرد مرقد مطهر به تلاوت قرآن می‌پرداخته‌اند و برای همین منظور نسخه‌هایی از قرآن توسط افراد وقف می‌شده که در حال حاضر جزو ذخایر موزه است.^۵ کاویانیان در شمس الشموس از دایره حقاظ و قاریان قرآن مجید در تشکیلات اداری نام می‌برد، همچنین محل قرائت قرآن توسط حقاظ را ابتدا در صقه شاه طهماسبی و صقه بالاسر مبارک جلو پنجره نقره و از ۱۳۲۱ خورشیدی در رواق پس پشت داس‌الشکر و بعداً در زاویه جنوبی بین مسجد بالاسر و پیش روی مبارک می‌نویسد.^۶ مؤمن دربار قرائت قرآن کریم در حرم مطهر می‌نویسد: «همه روزه اول صبح و اول شب عده‌ای از قاریان قرآن (حقاظ) که در آستان قدس موظف هستند در حرم مطهر تلاوت قرآن می‌نمایند و...» بنا بر گفته وی این مراسم آداب

مخصوصی داشته است چنانکه خدام حرم تعدادی رحل و قرآن را از محل مخصوص نگهداری آن دست به دست می‌آوردند و در جایگاه مخصوص می‌گذارند سپس حقاظ قرآن هر کدام یک جزو از قرآن را تلاوت می‌کردند. پس از ختم تلاوت قرآن و خطبه، مجدداً خدام قرآن‌ها و رحل‌ها را با همان تشریفات برمی‌گرداندند. قرائت قرآن به جز روزهای معمول، از اول ماه مبارک رمضان تا آخر آن و در مراسم خاص نیز مانند نیمه اول ماه محرم، شب شهادت امام حسین علیه السلام و شب رحلت امام رضا علیه السلام انجام می‌گرفته و پس از آن مجلس سوگواری و ذکر مصیبت در حرم مطهر برگزار می‌شده است.

تصویر یک: قرآن وقف شده در تاریخ ۳۲۹ هجری

تصویر دو: سند شماره ۴۲۱۲۸ (موضوع: وقف قرآن)

وقف قرآن نیز در طی سده‌های گذشته تا عصر حاضر همچنان ادامه یافته و موجب جمع‌آوری نمونه‌های منحصر به فردی از نسخه‌های خطی قرآن در آستان قدس رضوی شده است. از جمله می‌توان به مجموعه بی‌نظیر قرآن‌های نوشته شده بر پوست که در دوره صفوی وقف شده و وقف‌نامه آن نیز توسط شیخ بهایی نوشته شده، اشاره کرد. مطالعه وقف‌نامه‌های قرآن‌ها نشان می‌دهد که بسیاری از مسلمانان عرض ارادت خود را به مرقد مطهر هشتمین امام معصوم با وقف نسخه‌های قرآن نشان داده‌اند. (تصویر دو) بررسی وقف‌نامه‌های دوره صفوی و اسناد موجود در آرشیو مدیریت اسناد و مطبوعات نشان دهنده اختصاص موقوفاتی برای حقاظ قرآن است. در وقف‌نامه سلطان سلیمان صفوی به تاریخ ۱۰۹۷ ق. در مورد حقاظ سی قبور و در وقف‌نامه شاهرخ شاه در مورد حقاظ و فراش قبر

شاه طهماسب ثانی همچنین وقف نامه نادر قلی خان در سال ۱۱۴۵ ق. به تعیین مبلغی برای حفاظ قرآن اشاره دارد.^۸ امروزه وجود بیش از ۱۷۰۰۰ نسخه خطی قرآن کامل و جزوات قرآن که به مروس از طریق سنت حسنه وقف و همچنین خریداری به گنجینه نسخ خطی افزوده شده و جزو میراث گرانبهای این آستان مقدس شناخته می شود، آستان قدس رضوی را نه تنها از نظر مذهبی بلکه از نظر تاریخی و هنری، در جهان شاخص می سازد.

رحل های حرم مطهر در موزه آستان قدس رضوی

رحل در لغت به معنای وسیله ای که کتاب را بر روی آن می گشوده اند آمده است؛ اما در ادبیات غنی ایرانی گاه به عنوان استعاره از «ابروی خوبان» نیز به کار رفته است.^۹ مطالعه تاریخ هنر در دوره اسلامی نشان می دهد نزدیک به هزار سال است که رحل برای قرار دادن کتاب و به خصوص قرآن در هنگام مطالعه و قرائت آن استفاده می شود. در متون ادبی و تاریخی کهن ایرانی که مربوط به قرن پنجم و ششم هجری است، از رحل به عنوان ابزاری برای گذاردن قرآن و کتاب نام برده شده است.^{۱۰} قدیمی ترین رحل تاریخ دار موجود در مجموعه های هنر اسلامی که با تکنیک منبت کاری به خطوط و نقوش زیبایی آراسته شده مربوط به قرن هشتم هجری و دارای تاریخ ۷۶۱ هجری است. این رحل توسط زین (?) حسن سلیمان اصفهانی، از جنس چوب ساخته و با نقوش گیاهی و کتیبه هایی به خط ثلث که بسیار زیبا و محکم نقر شده اند، منبت کاری شده است. در حال حاضر این اثر در موزه متروپولیتن (نیویورک)، بخش هنر اسلامی به نمایش در آمده است.^{۱۱} (تصویر سه).

رحل ها استند یا پایه ای هستند که از جنس چوب، سنگ و انواع دیگر ساخته و به طور کلی شکل به هم متصل می شوند. برخی از آنها یکپارچه اند و برخی به وسیله لولا و بست هایی به یکدیگر متصل می شوند. برخی ساده و انوعی با تکنیک های تزئینی مانند منبت، خاتم، معرق، مشبک، نقاشی، نقاشی لاک با طرح های تزئینی گیاهی و هندسی آراسته شده اند، همچنین استفاده از کتیبه هایی که حاوی متن آیات و احادیث، ماده تاریخ و نام سازنده، سفارش دهنده و واقف هستند در برخی از رحل ها با تزئینات آن توأم شده است. طراحی هوشیارانه هنرمندان ایرانی در ساخت رحل با هدف کاهش فشار وزن کتاب بر عطف آن و قرار گرفتن کتاب یا قرآن برای مطالعه بهتر در فاصله مطلوبی از چشم، نشان دهنده تفکر صحیح ایشان برای ساخت ابزاری مناسب نیازهای رفاهی انسان و همچنین حفاظت از آثار بوده است.

تصویر سه: رحل چوبی با تاریخ ۷۶۱ هجری، موزه متروپولیتن

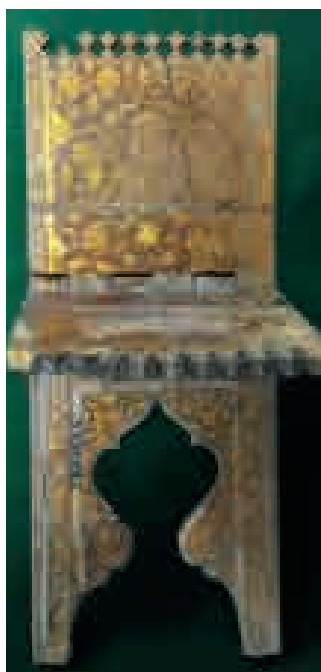
تصویر چهار: رحل شماره ۱۷۲، چوبی منبت و معرق کاری

در خزانه آستان قدس مجموعه ای از رحل های نفیس شامل رحل با سروکش طلا، مینا کاری، لاک روغنی، خاتم کاری، منبت و مشبک و معرق کاری و سنگ یشم حفاظت و نگهداری می شود که برخی از آن ها بر روی صندوق قبر مطهر امام رضا علیه السلام نیز قرار داشته اند. اما در این جا به معرفی مجموعه رحل هایی پرداخته ایم که به علت استفاده مکرر (بخصوص در کتابخانه مبارک) آسیب دیده ولی به علت حرمت و ارزش فرهنگی آن (بجز ارزش تاریخی) همچنان در لایبای قفسه های کتب خطی محفوظ مانده اند تا در فرصتی مغتنم مرمت و پاکسازی و بازسازی شوند و جایگاه خاص خود را در کنار سایر آثار نفیس حفظ نمایند. این مجموعه که در حال حاضر در موزه آستان قدس رضوی نگهداری می شوند اما به نمایش در نیامده اند، حداقل از پانصد سال گذشته تا سده اخیر در حرم مطهر مورد استفاده قرار می گرفته است. به مرور زمان این رحل ها از آن جهت که آسیب دیده بودند، همچنین به عنوان آثار تاریخی و ارزشمند و دارای تقدس، جمع آوری و نگهداری شده اند. مطالعه این آثار نشان می دهد که قدیمی ترین رحل تاریخ دار مربوط به دوره صفوی است. با وجود اینکه بیشتر این رحل ها دارای یک شکل کلی و از دو لت تشکیل شده اند اما از نظر طرح تزئینات و تکنیک ساخت بسیار متنوع و زیبا هستند. تکنیک های تزئینی به کار رفته در ساخت این رحل ها شامل: منبت^{۱۲}، معرق^{۱۳}، مینا کاری^{۱۴}، خاتم کاری^{۱۵} و مشبک کاری^{۱۶} است که در برخی با نقوش تزئینی گیاهی نیز نقاشی و برخی مذهب و لاک کاری^{۱۷} شده اند.

مصالح به کار رفته در این رحل ها چوب، استخوان، عاج، صدف و آینه است و در برخی از آن ها مفتول های فلزی نیز برای اجرای تزئینات مورد استفاده قرار گرفته است. تکنیک و مصالح ساخت آنها نشان می دهد برخی از این رحل ها ساخت شبه قاره هند و پاکستان است و توسط زائران و مؤمنان که از گوشه و کنار جهان برای زیارت مرقد مطهر حضرت رضا علیه السلام به این وادی مقدس سفر کرده اند، اهدا و نذر شده است. امروزه این میراث تاریخی ارزشمند در اختیار ما قرار گرفته و شایسته است تا برای آشنایی کارشناسان و هنرمندان برخی از آنها به طور اجمالی معرفی شود.

تصویر شش: نمایی از کتیبه رحل شماره ۱۶۴

تصویر هفت: رحل شماره ۱۶۷، چوبی مذهب و معرق کاری

شکل و زنجیره‌های تزئینی با طرح متداخل، خاتم کاری شده و بر سطح خارجی پایه رحل دو کتیبه داخل یک ترنج قلم‌دانی معرق کاری شده است. نرمینه داخل ترنج با نقوش گیاهی به رنگ طلایی تذهیب شده است. این تزئینات به مرور زمان آسیب دیده و ریخته است. بیت شعری در وصف قرار گرفتن قرآن بر رحل به خط نستعلیق در قاب‌های قلم‌دانی بر دو پایه رحل معرق کاری شده که بر ارزش آن افزوده است.

متن کتیبه این رحل عبارت است از:
جای قرآن ز قدر بر رحل است
دوستدار کلام حق اهل است

رحل چوبی مذهب و معرق کاری

این رحل چوبی به شماره ۱۶۷ و با ابعاد ۱۶×۳۶ س.م. از چهار قطعه متصل به هم با تکنیک معرق نرمینه^{۱۹} و نقوش مذهب ساخته شده است. لبه بالایی هر لت با طرح سرترنج‌های متداخل، مشبک و آراسته شده است. تزئینات داخل هر لت نقوش گل و برگ‌های ختایی است که با قلم زرین نقش شده و در سطوح خارجی به جز تزئینات مذهب از تکنیک معرق کاری با ظرافت بسیار در نوارهای حاشیه نقوش استفاده شده است. پایه این رحل با طرح محرابی با قوس‌های بسیار زیبا یا طرح نیم‌ترنج ساخته شده که لچکی‌ها و حاشیه‌های آن با نقوش گیاهی مذهب تزئین گردیده و فواصل این دو، با نقوش خریزگی سیاه و سفید معرق کاری شده است. متأسفانه به علت آسیب‌هایی که در مرور زمان دیده، برخی از این تزئینات ریخته و نقوش محو شده است.

رحل چوبی منقوش لاک روغنی^{۲۰}

این رحل چوبی به شماره ۱۷۵ با ابعاد ۱۶×۴۰ س.م. از دو لت متصل به یکدیگر ساخته شده و با تکنیک لاک روغنی و با نقوش بسیار زیبای گل‌های همیشه بهار و نسترن، به رنگ‌های قرمز، نارنجی، سبز تیره و روشن و طلایی آراسته شده است. لبه بالایی آن دارای تزئینات ترنجی و پایه آن با طرح محرابی ساخته شده است و تمام سطح رحل پوشیده از نقوش گیاهی و تزئینی است. در حاشیه بالای لت‌های داخلی، کتیبه‌ای به این شرح نوشته شده است: «به تصرف وقف داده شد این یک عدد لوح بجهه (به جهت) آستان قدس طمع کننده بلعنت خدا گرفتار شود». این رحل به مرور زمان و کثرت استفاده آسیب دیده است.

رحل چوبی منبت و معرق کاری

این رحل چوبی با تکنیک منبت و معرق کاری به شماره اموالی ۱۷۲ از دو لت به ابعاد ۱۵/۵×۱۹ س.م. ساخته شده و لبه بالایی آن با طرح ترنج مشبک و تزئین گردیده است. بر سطح خارجی هر لت سه کتیبه در قاب‌های شش ضلعی منبت شده که حاوی اشعاری در مدح رحل که کلام خدا را بر آن می‌نهند، کتیبه وقف و نام سفارش‌دهنده و ماده تاریخ آن است. متن کتیبه اشعار در یک قاب شش ضلعی منبت شده که در حاشیه و مرکز آن با ظرافت تمام معرق کاری شده بوده و در حال حاضر آثاری از آن مشهود است.

زهی عزّ دولت که این چوب راست
گاهی که رام کلام خداست

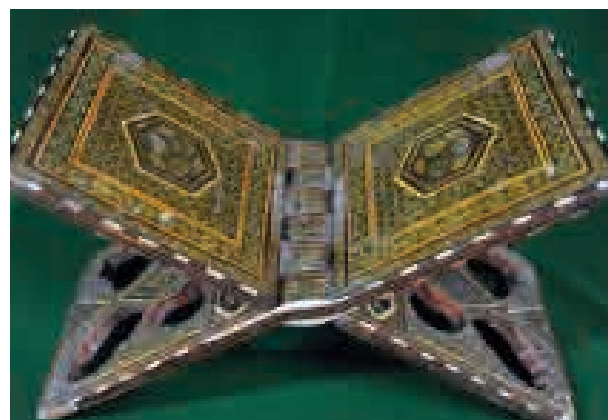
عرشی که ظل رفعت او هست مستدام
در آرزوی کرسی مصحف بود مدام

متن کتیبه‌های وقف و نام سازنده و واقف و تاریخ اثر در دو قاب شش ضلعی کشیده به این شرح است:
هذا الكرسي المهدى الى عتبة العلية المقدسة الرضوية
عليه الوفاء التحف والتحية^{۱۸}

من هدايا سلطان الامراء في العالم عباس سلطان ابن حاجي
اسوار المرحوم مد الله ظلال اقباله على رؤس الايام عمل خواجه
جان اللاهجاني في ربيع الاول سنة خمسين و تسعمائة.

رحل خاتم و معرق کاری

این رحل به شماره اموالی ۱۶۴، از جنس چوب در دو لت مستطیل شکل با ابعاد ۲۰×۵ س.م. با تکنیک خاتم و معرق کاری ساخته شده و با نقوش بسیار ظریف و استادانه‌ای آراسته شده است. تمام سطوح داخل و خارج این رحل با نقوش هندسی شش و هشت ضلعی، ستاره‌ای

تصویر ۵۵: رحل شماره ۱۶۵، رحل چوبی منبت برجسته و منقوش

تصویر هشت: رحل شماره ۱۷۵، رحل لاک‌روغنی منقوش

تصویر نه: کتیبه وقف بر رحل شماره ۱۷۵

رحل مشبک^{۲۱} منقوش و لاک‌روغنی

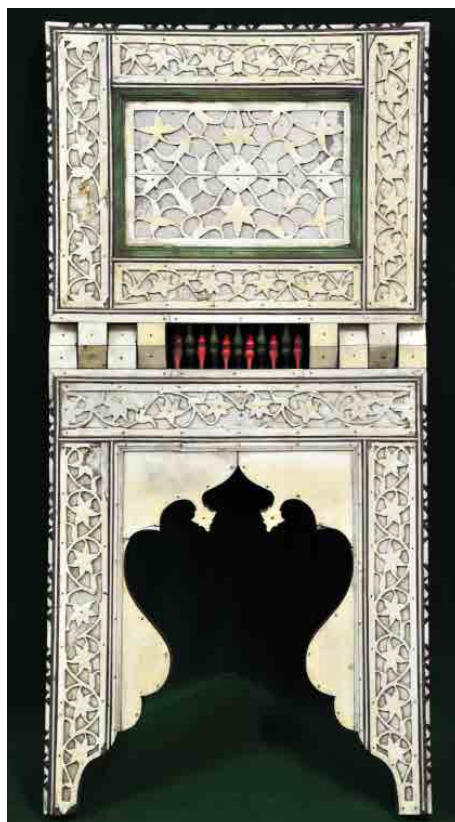
این رحل به شماره ۱۷۱ از دو لت به ابعاد ۳۵×۶۹ س.م. ساخته شده و قسمت بالای رحل، نقوش اسلیمی با تزیینات لاک‌روغنی و نقوش هندسی با تزیینات مذهب، به صورت مشبک درون یک کادر مستطیل و حاشیه گل و برگ‌های سفید بر خرمینه زیتونی است. بالای رحل به صورت کنگره‌ای برش خورده است. بر خرمینه این کنگره‌ها و لولای رحل، گل‌های مذهب نقاشی کرده‌اند. قسمت پایه رحل، یک ردیف نقوش اسلیمی با تزیینات لاک‌روغنی و نقوش هندسی با تزیینات مذهب، به صورت مشبک درون یک کادر مستطیل است. پایین رحل یک طاق‌نمای تزیینی (محرابی) با تزیینات گل و برگ‌های مذهب برش خورده است و حاشیه‌ها گل و برگ‌های سفید بر خرمینه زیتونی است. صفحات بالای رحل (محل قرار گرفتن کتاب) با نقوش اسلیمی، هندسی و نقوش مذهب، به صورت مشبک درون یک کادر مستطیل، با تکنیک لاک‌روغنی تزیین شده است.

رحل چوبی منبت برجسته و منقوش

این رحل چوبی به شماره ۱۶۵ از دو لت به اندازه ۲۱/۵×۵۱/۵ س.م. ساخته شده و با لولاهای چوبی به هم متصل شده است. سطح خارجی هر لت با نقوش خریبای اسلیمی، با تکنیک منبت برجسته و به رنگ‌های طلایی، قرمز، سرخ، سبز و لاجوردی آراسته شده و نوارهای حاشیه آن با تزیینات هندسی خاتم‌کاری شده است. بر روی لولاهای آن نیز با نقش گل‌های ختایی نقاشی شده که به مرور زمان برخی نقش‌ها اثر بین رفته است. حاشیه بالای هر لت با غنچه‌های ختایی مشبک و منبت و نقاشی شده تزیین گردیده است. داخل هر لت با نقوش تزیینی و هندسی، خاتم‌کاری و لاک‌کاری شده است. استفاده مکرر از این رحل و در طی زمان موجب آسیب‌های فیزیکی آن شده است.

قسمت پایه رحل، یک طاق‌های تزیینی با روکش استخوان، برش خورده و درحاشیه‌ها نقوش گیاهی از جنس استخوان بر روی زمینه چوبی رحل نصب شده است. در دو لت داخل رحل، نقوش گیاهی اثر چوب برش خورده و در کادر وسط بر زمینه آینه و در اطراف آن سه حاشیه ساده دیده می‌شود که کتیبه وقف آن در قاب‌های قلم‌دانی بر حاشیه بالایی نصب شده و به این شرح است: «تقدیمی عبد عاص فانی حاج میرزا احمد خان شیبانی غفرالله ذنوبه»؛ «باستان قدس رضوی ارواح العالمین الفداء سنه ۱۳۵۰»

سبک تزیینات و طرح نقوش این رحل نشان می‌دهد که این اثر احتمالاً در هند یا پاکستان ساخته شده است.

تصویر سیزده: نمای رحل شماره ۱۷۶ از پهلوی

رحل چوبی معرق کاری شده با صدف

این رحل با شماره اموالی ۱۷۸ و به ابعاد ۷۶×۲۱/۵ س.م. از دو لت ساخته شده و سطح خارجی آن نقوش گیاهی و هندسی با تکنیک معرق برجسته، صدف کاری شده است. دو لت با لولاهایی که با قطعات صدف تزیین شده به هم متصل شده‌اند. در قسمت بالای رحل نقوش گیاهی و در قسمت پایه رحل، نقوش هندسی درون یک کادر با دو

تصویر یازده: رحل شماره ۱۷۱، رحل مشبک و منقوش لاک

رحل چوبی معرق برجسته

این رحل چوبی به شماره اموالی ۱۷۶ و به ابعاد ۲۴×۵۰ س.م. با تکنیک معرق برجسته و با استفاده از قطعات چوب و استخوان تزیین شده است. در قسمت بالای رحل، نقوش گیاهی از جنس استخوان برش خورده و در وسط درون یک قاب مستطیل شکل، روی زمینه آینه و در حاشیه‌ها روی زمینه چوبی رحل، با میخ‌های مخصوصی نصب شده و لبه‌های رحل با قطعات چوب و استخوان معرق کاری شده است.

تصویر دوازده: رحل شماره ۱۷۶، رحل چوبی معرق برجسته

رحل معرق صدف و منقوش با تزیین آئینه

این رحل به شماره ۱۶۰ از دو لت به ابعاد ۵۳×۲۰ س.م. ساخته شده و با قطعات آئینه و صدف معرق گردیده است. قسمت بالای رحل، آئینه با حاشیه دایره‌های کوچک و لوزی‌های ستاره‌ای شکل از صدف در کنار چوب‌های خود رنگ، با تکنیک معرق زمینه تزیین شده است. بر بالای رحل ۱۶ گل کنگره‌ای برش خورده است. بر زمینه زرد نقاشی کرده‌اند.

قسمت پایه رحل، به صورت نیم ترنج با سرترنج برگشته به داخل برش خورده و با قطعات مدور صدف بر زمینه چوب معرق کاری شده است. کنارهای نیم ترنج و کتیبه‌نویس رحل با آئینه تزیین شده است. سه طرف هر لت با حاشیه‌ای معرق کاری شده با صدف تزیین شده است. دو لت داخلی (محل قرار گرفتن کتاب) با قطعات آئینه و حاشیه معرق کاری شده با صدف تزیین شده است.

تصویر هفده: تصویر رحل شماره ۱۶۰ از رو به رو
تصویر هجده: نمای رحل شماره ۱۶۰ از پهلو

حاشیه قرار گرفته و با صدف، چوب و فلز معرق کاری شده است. هم چنین پایه رحل به شکل یک طاق‌های تزیینی با شبکه‌بندی لوزی شکل، معرق و صدف کاری شده است. سطح داخل رحل (محل قرارگیری کتاب) با نقش یک شاخه گل با برگ‌هایی از صدف و ساقه‌هایی از فلز روی تزیین شده است. در لبه سمت راست کتیبه وقف به این شرح نوشته شده است: «وقف آستانه مبارکه نمود دکتر ابوالفتح خان نصیر بکوف ۱۳۴۰»

رحل چوبی معرق استخوان و عاج

این رحل چوبی به شماره ۱۸۰ از دو لت به ابعاد ۴۶×۲۲/۵ س.م. ساخته شده که به هم لولا شده‌اند. قسمت بالای رحل، نقش یک بوته با چهار گل و برگ‌های بزرگ در وسط و گل‌های کوچک در زمینه اطراف آن از جنس استخوان بر زمینه چوبی آراسته و نصب شده است. اطراف آن با حاشیه زنجیره‌ای از چوب و استخوان تزیین شده و در حاشیه دیگر نقوش اسلیمی از عاج داخل قاب‌های قلم‌دانی با نقش گل‌های چهار پر از چوب تیره (احتمالاً آبنوس یا فوفل)، با میخ‌های مخصوص معرق کاری شده است. قسمت پایه رحل، یک طاق‌های تزیینی با نقش گل‌هایی از جنس استخوان بوده که بر روی زمینه چوب قهوه‌ای معرق کاری شده است.

تصویر چهارده و پانزده: نمای رحل از روبه رو و پهلو

تصویر شانزده: رحل شماره ۱۸۰

نتیجه‌گیری:

از جمله آثاری که اثر منظر تاریخی، هنری و اعتقادی بسیار ارزشمند و قابل توجه است رحل‌ها هستند. رحل‌ها از جمله صنایع دستی هنری شمرده می‌شوند که معمولاً سطوح داخلی و خارجی آن زمینه‌ای مناسب برای بروزی استعدادهای هنری توسط هنرمندان هر دوره و سرزمین خلق آن بوده‌اند. این ابزار به دلیل هم‌جواری با قرآن و کتاب در فرهنگ ایرانی و اسلامی از ارزش معنوی ویژه‌ای برخوردار شده است و نه تنها با شیوه‌های متداول هنری در هر دوره تاریخی آراسته شده بلکه آرایش و مصالح آن تحت تأثیر محل خلق اثر نیز بوده است. اثر این رو است که در رحل‌های موجود، انواع شیوه‌های تزئینی مرسوم در ایران و سایر کشورهای مسلمان مشاهده می‌شود.

بررسی تزیینات و مطالعه کتیبه‌ها و اسناد موجود در ارتباط با این رحل‌ها نشان‌دهنده حضور مسلمانان از سراسر سرزمین‌های اسلامی در حرم امام رضا علیه السلام و وقف این آثار برای استفاده در هنگام قرائت قرآن کریم است. این آثار به شیوه‌های معرق، منبت و خاتم‌کاری، فلزکوبی و نقاشی، تذهیب و لاک و آینه‌کاری تزیینی شده‌اند و انواع کتیبه‌های نقش شده شامل کتیبه وقف، نام سازنده، بانی، واقف و تاریخ ساخت یا وقف اثر بر آن مشاهده می‌شود. آثار موجود در موزه و خزانه آستان قدس از آن جهت که با هدفی مشخص وقف و نذر یا برای استفاده در حرم مطهر ساخته شده‌اند با یکدیگر مرتبط هستند؛ از این رو مطالعه آنها رزمهای جالب توجهی را برای پژوهشگران می‌گشاید که هریک به سهم خود در نوشتن برگ‌های تاریخ هنر این آستان مقدس دخیل هستند. برخی از این رحل‌ها همراه با قرآن و دیگر متعلقات آن وقف شده‌اند. اثر این رو در ارتباط با یکدیگر نیز قابل مطالعه و بررسی هستند.

پی‌نوشت:

- ۱- شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی، منتخب قرآن‌ها از آغاز تا سده نهم هجری (ج ۱)، ۱۳۹۱، ص ۵۹. لازم به توضیح است این قرآن توسط کارشناس نسخه شناسی اداره مخطوطات در کتابخانه آستان قدس، آقای غلامی مقدم، کارشناسی شده است.
- ۲- امام، ۱۳۴۸، صص ۴۳۹-۴۴۰.
- ۳- فضل‌الله بن روزبهان، ۱۳۴۱، صص ۳۳۹-۳۴۱. وی می‌نویسد: «باید که بعد از این حفاظ مرقد مقدس رضوی در بیرون قبه تلاوت نمایند، برعایت ادب اقرب است. این معنی بسی پسندیده حاضران آمد چه در صدر اول تلاوت قرآن بر قبور نمی‌کرده‌اند».
- ۴- کاویانیان، ۱۳۵۵، صص ۳۷۰-۳۷۱. محمدرضا قصابیان، پیشینه مراسم قرائت قرآن در حرم رضوی. مشکوه. بهار ۱۳۸۵، ص ۸۷.
- ۵- امام، ۱۳۴۸، صص ۴۳۹-۴۴۰.
- ۶- کاویانیان، ۱۳۵۵، صص ۳۷۰-۳۷۱.
- ۷- مؤمن، ۱۳۵۵، ص ۳۱۰. این مراسم صقه نام دارد و قصابیان آن را اثر آیین‌های باشکوه منحصر به حرم رضوی با قدمت چندصد ساله می‌نویسد که در حال حاضر نیز همه روزه صبح و شام در رواق دارالسلام برگزار می‌شود. رک. قصابیان، ۱۳۸۵، صص ۹۸-۹۳.
- ۸- صورت و سواد وقفنامه کلیه املاک موقوفه آستان قدس رضوی که در سال ۱۲۷۳ در عهد ناصرالدین شاه قاجار از روی طومار و دفتر دیوانی استخراج شده، تصویر نسخه ۲۹۸۷ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران صص ۴۳ و ۴۵ و ۴۷ و ۱۱۰ و قصابیان، ۱۳۸۵، صص ۸۸-۹۱.
- ۹- مصاحب جلد اول، ۱۳۸۱، ذیل واژه رحل، ص ۱۵۷۶.
- ۱۰- در تاریخ بیهقی آمده است که: «قلم برداشت و با معمایی نهاد غریب و کتابی از رحل برگرفت و آن را بر پشت آن نبشت به خط خود به من داد». رک. ابوالفضل محمد بن حسین بیهقی، ۱۳۸۸، ص ۶۹۶. و محمد بن منور در حکایت بونصر شروانی از زبان وی می‌نویسد: «من این ساعت قرآن می‌خواندم، رحلی در پیش نهاده، خوابی به من درآمد...» رک. محمد بن منور میهنی، ۱۳۷۶، ص ۱۳۳.
- ۱۱- Sucek, Priscilla P., Maryam D. Ekhtiyar, Sheila R. Canby ۲۰۱۱, & Navina Najat Haidar Metropolitan Museum Of Art, New York. ۱۰۸-۱۰۷.
- ۱۲- منبت در لغتنامه دهخدا به معنی رویانیده شده، نقش‌های برجسته به شکل گیاه و گل و جز آن که بر روی چیزی نقش کنند. (لغتنامه دهخدا، جلد ۱۳، ص ۱۹۰۵۷) آثار منبت‌کاری بر منبرها، درب‌های مساجد و رحل‌های قرآن انجام گرفته که با طرح‌های اسلیمی، گل و بوته تزیین شده‌اند. (جانستون، ۱۳۷۶، ص ۷)
- ۱۳- قرار گرفتن انواع چوب‌های خود رنگ یا مواد و مصالح غیرچوبی مانند عاج، استخوان، صدف، روی، مس، برنج در کنار هم و به وجود آوردن طرحی مشخص را معرق گویند. نقوش معرق چوب اگر هم سطح باشد، معرق زمینه و اگر برجسته باشد، معرق- منبت یا معرق برجسته نامیده می‌شود.
- ریاضی در فرهنگ مصور اصطلاحات هنر ایران، معرق را نوعی تزیین در هنرهای سنتی ایران مانند کاشی‌کاری، چوب‌کاری، جلدسازی و... نوشته است. (رک. ریاضی، ۱۳۷۵، ص ۱۹۸)
- ۱۴- میناکاری یا میناسازی هنری است که سابقه‌ای در حدود پنج هزار سال دارد و از صنایع دستی محسوب می‌شود. امروزه این هنر بیشتر بر روی مس انجام می‌شود ولی می‌توان بر روی طلا و نقره نیز آن را به عمل آورد. طلا تنها فلزی است که به هنگام ذوب شدن مینا اکسید نمی‌شود از این رو امکان اجرای طرحی همراه با جزییات و با شباهت هر چه تمام‌تر بر روی مینا را ایجاد می‌کند در حالی که میناهای مسین و نقره‌ای چنین کیفیتی را ندارند. شکل‌گیری مینا نیز از ترکیب اکسیدهای فلزات و چند گونه نمک در مجاورت حرارت بالا است که رنگ‌ها در طول زمان و بر اساس دما به وجود می‌آیند. امروزه در ایران کانون تولید میناکاری شهر

اصفهان و شیراز بوده، استادان برجسته‌ای در تولید آثار مینا مشغول به فعالیت هستند. (<http://fa.wikipedia.org/wiki>) سابقه میناکاری در ایران به هزاره دوم قبل از میلاد می‌رسد. درباره هنر میناکاری پروفیسور پوپ در کتاب بررسی هنر ایران می‌نویسد: میناکاری، هنر درخشان آتش و خاک است با رنگ‌های پخته و درخشان که سابقه‌اش به ۱۵۰۰ ق.م. می‌رسد و ظهور آن بر روی فلز در طول سده ۶ تا ۴ ق.م و پس از سال ۵۰۰ ق.م مشاهده می‌شود (یاوری، ۱۳۶۵: ۶۹).

۱۵ - طرح‌های گوناگون خاتم همواره به صورت اشکال منظم هندسی بوده است. این اشکال هندسی را با قرار دادن مثلث‌های کوچک در کنار هم نقش‌بندی می‌کنند. مثلث‌ها را از انواع چوب، استخوان و فلز می‌سازند. انواع چوب از مهم‌ترین مصالح خاتم‌سازی است که شامل چوب‌های عناب، نارنج، افرا، گردو، کیکم، تریزی، شمشاد، آبنوس، فوفل و بتم است. انواع استخوان نیز به علت استحکام و رنگ سفید آن‌ها در ساخت خاتم به کار می‌روند که عبارتند از استخوان‌های شتر، اسب، گاو، همچنین عاج طبیعی فیل و عاج مصنوعی نیز در خاتم کاربرد زیادی دارد. برای استقامت خاتم و مراقبت از آن، از فلزات رنگی نیز استفاده می‌شود، روی و قلع در گذشته و نقره و آلومینیوم امروزه برای رنگ سفید و برنج برای رنگ زرد مورد استفاده قرار می‌گیرد (طه‌وری، ۱۳۶۵: ۱۱ و ۳۹) و (کوپور، ۱۳۸۳: ۶۸-۶۹).

۱۶ - چنانچه بر روی اثر چوبی، طرح‌هایی به گونه شبکه، سوراخ سوراخ و شبک ایجاد شود هنر مشبک چوب پدید می‌آید. برای انجام کار مشبک، معمولاً فضاهای منفی طرح، بریده و خارج می‌شود تا طرح اصلی به صورت مشبک به وجود آید (برائتی، ۱۳۸۷: ۱۹۱). طرح و نقشه مشبک اغلب از طرح‌های اسلیمی، ختایی، خطوط و نقوش هندسی و انواع خطوط خوشنویسی انتخاب می‌شود (ره‌نورد، ۱۳۸۰: ۴۱).

۱۷ - لاک‌ی روغنی یا پایه‌ی ماشه Papier Mache واژه‌ای فرانسوی به معنای کاغذ فشرده شده است. این اصطلاح به اشیای مقوایی که با مینیاتور روی آن تزیین و با لاک مخصوص پوشش یافته است اطلاق می‌شود. در گذشته به این هنر، نقاشی لاک‌ی یا روغنی گفته می‌شد. در دایره‌المعارف هنر آمده: نقاشی لاک‌ی یا روغنی نوعی نقاشی آبرنگ بر روی اشیایی همچون قلم‌دان، جلدکتاب، قاب آئینه، رحل قرآن و جعبه آرایش است که سطح آنها را با قشری ضخیم از روغن کتان (مخلوطی از روغن بزرک، روغن سندروس و روغن جلا) می‌پوشانند. از این رو نقاشی لاک‌ی نمودی همانند نقاشی رنگ روغنی دارد (اسکندری، ۱۳۸۱: ۱۴۸).

۱۸ -- ترجمه متن از این قرار است: «این کرسی که هدیه شده جهت بارگاه مقدس رضوی که بر او هزاران سلام باد؛ از هدایای سلطان امیران عباس سلطان فرزند حاجی اسوار مرحوم خداوند سایه‌های اقبال او را گسترده کند بر روزگار.»

۱۹ - قرار گرفتن انواع چوب‌های خود رنگ یا مواد و مصالح غیر چوبی مانند عاج، استخوان، صدف، روی، مس، برنج در کنار هم و به وجود آوردن طرحی مشخص را معرق گویند. نقوش معرق چوب اگر هم‌سطح باشد، معرق زمینه و اگر برجسته باشد، معرق - منبت نامیده می‌شود.

۲۰ - لاک‌ی روغنی یا پایه‌ی ماشه Papier Mache واژه‌ای فرانسوی به معنای کاغذ فشرده شده است. این اصطلاح به اشیای مقوایی که با مینیاتور روی آن تزیین و با لاک مخصوص پوشش یافته است اطلاق می‌شود. در گذشته به این هنر نقاشی لاک‌ی یا روغنی گفته می‌شد.

۲۱ - کنده کاری روی چوب و عاج به طوری که این مواد را سوراخ کنند. (ر.ک. مصاحب، ۱۳۸۱، ص ۲۷۷)، مشبک‌کاری: پنجره پنجره یا چشمه چشمه ساختن چیزی را. از هنرهای ظریف و دستی که بر چوب یا فلز نقش‌هایی مشبک پدید آورند. (ر.ک. لغتنامه دهخدا، ۱۳۷۳، ص ۱۸۴۸۲، ذیل واژه مشبک‌کاری)

منابع:

اسکندری، مینا (۱۳۸۱). نقاشی روغنی (لاکی) پایه ماشه. تهران. کتاب ماه هنر.

امام، محمد کاظم (۱۳۴۸). مشهد طوس. تهران. کتابخانه ملی ملک. ایران‌شهر (۱۳۴۳) نشریه کمیسیون ملی یونسکو در ایران. تهران. چاپخانه دانشگاه.

برائتی، غلامحسین (۱۳۸۷). دایره‌المعارف عمومی رشته‌های صنایع دستی ایران. تهران. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

بررسی میدانی رحل‌ها، با همکاری زهرا حسینی، ۱۳۹۲. بیهقی، ابوالفضل محمد بن حسین (۱۳۸۸). تاریخ بیهقی. ج. ۱. تهران. سخن.

جانستون، جیمز. ب. (۱۳۷۶). منبت کاری روش‌ها و طرح‌ها. ترجمه حمید بلوچ. تهران. انتشارات فنی ایران.

ره‌نورد، زهرا (۱۳۸۰). مشبک (تصویر آثار استاد اکبر صوتی). تهران. سمت.

ریاضی، محمدرضا (۱۳۷۵). فرهنگ اصطلاحات هنر ایران. تهران. دانشگاه الزهرا.

ستوده، منوچهر (مصحح) (۱۳۴۱). مهمان نامه بخارا (تاریخ پادشاهی محمد شیبانی). فضل الله بن روزبهان خنجی. تهران. بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی (جلد اول) (۱۳۹۱). منتخب قرآن‌ها از آغاز تا سده نهم هجری. مشهد. انتشارات آستان قدس رضوی. صورت و سواد وقفنامه کلیه املاک موقوفه آستان قدس رضوی که در سال ۱۲۷۳ در عهد ناصرالدین شاه قاجار از روی طومار و دفاتر دیوانی استخراج شده، تصویر نسخه ۲۹۸۷ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.

طه‌وری، دلشاد (۱۳۶۵). هنر خاتم سازی در ایران. تهران. سروش. قصایان، محمدرضا. پیشینه مراسم قرائت قرآن در حرم رضوی. مشکوه. بهار ۱۳۸۵. صص ۸۴-۱۰۰.

کاویانیان، محمد احتشام (۱۳۵۰). شمس الشموس یا تاریخ آستان قدس. مشهد. آستان قدس.

کوپور، اسفندیار (۱۳۸۳). جلوه‌گری نقوش هندسی در آثار هنرهای سنتی ایران. ج. ۳. مشهد. نور حکمت.

لغتنامه دهخدا (۱۳۷۳). تهران. مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.

میهنی، محمدبن منور (۱۳۷۶). اسرار التوحید فی مقامات الشیخ ابی سعید. بخش اول. تصحیح و تعلیق محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران. آگاه.

مؤمن، علی (۱۳۵۵). تاریخ آستان قدس. مشهد. آستان قدس. مصاحب، غلامحسین (۱۳۸۱). دایره‌المعارف فارسی. تهران. امیرکبیر.

یاوری، حسین (۱۳۶۵). فلزکاری. تهران. پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی. Sucek, Priscilla P, Maryam D. Ekhtiyar, Sheila R. Canby & Metropolitan Museum Of Art, ۲۰۱۱, Navina Najat Haidar New York.P ۱۰۷-۱۰۸.

<http://fa.wikipedia.org/wiki>